

UDK 339.1

Izvorni znanstveni članak
Primljeno 01. 06. 1990.

Dr. dr. h. c. TIBOR KARPATI,
Ekonomski fakultet Osijek

UVOD

TEMELJI IDEJNO- -TEORIJSKIH KONTROVERZI O TRŽIŠTU*

I. dio (liberalizam i marksizam)

Polazeći od elementarnog metodološkog aksioma da su mnoge kontroverze sadašnjosti ekonomije objašnjive činjenicama i teorijskim dometima prošlosti, iz cjeline teorijskih postavki o tržištu kojim se autor sustavnije bavi, u ovom prvom dijelu elaborirana su dva ishodišna teorijska pristupa. Prvi je građansko-liberalistički personificiran u Smit-hovom, a drugi socijalistički kondenziran u Marxovom i marksističkom teorijskom opusu.

Promišljajući upravo klasični ekonomski liberalizam u njegovim ključnim elementima i kategorijama, brojnim argumentima i ilustracijama autor posebno apostrofira pojmove slobodnog tržišta, države i socijalnog progressa.

Na drugoj strani, u inače sve kontroverznijem marksističkom idejno-teorijskom nasljeđu, autor podvrgava kritičkoj valorizaciji upravo Marxov ekonomski koncept. Iz tog složenog opusa posebno su izdvojene i elaborirane kategorije robnog fetiša, teorije vrijednosti i historijskog materijalizma.

* Rad predstavlja dio istraživačkih rezultata potprojekta »Zakon vrijednosti u funkciji upravljanja razvojem« kojeg kao dio projekta »Fundamentalna istraživanja u ekonomiji« financira SIZ znanosti SR Hrvatske za razdoblje 1986—1990. godina.

1) Tržište i tržišni sistem dvije su stvari iste ili slične konotacije na kojima se iskazuje najprirodnije zakon vrijednosti.¹ Dok za tržište u Evropi povjesničari bilježe postanak u vremenu 2.000 g. p.n.e.,² za teoriju tržišnog sistema i njegov prvi izvor povjesničari ekonomske misli uzimaju pojavu knjige Adama Smitha »An Inquiri into the Nature and Causes of the Wealth of Nations« (Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda) ili kako se skraćeno to naziva »Wealth of Nations (Bogatstvo naroda). Knjiga je izašla 9. ožujka 1776. godine u Londonu, a opća je ocjena da je ona jedno od najvećih i najznačajnijih djela sve ekonomske literature. Tom je knjigom zapravo počeo proces proučavanja ekonomskih problema koji je nadmašio tadanja saznanja deskriptivnog i klasifikatorskog stupnja za koja danas možemo reći da su bila puna pojedinačnih improviziranih i nepovezanih ispitivanja. Knjiga je bila vrlo dobro primljena od javnosti a njen učinak na ekonomsku razmišljanja potakao je ipak slučaj objave američke »Deklaracije nezavisnosti« koja je te iste godine, nekoliko mjeseci kasnije objavljena u Philadelphiji.³

1) Zakon vrijednosti je objektivni ekonomski zakon razvitka od perioda raspadanja gentilnog društva, pa sve do danas, u prelaznom periodu od klasnog ka višem besklasnom društvu. Otkrivanje i naučno identificiranje zakona vrijednosti i svih njegovih faza razvitka (jer se i sam zakon vrijednosti razvija kao objektivni proces) jeste rezultat razvitka ekonomske teorije (nauke). Ovdje je riječ o Smithovom prodoru u otkrivanje zakona vrijednosti i Marxovom razotkrivanju djelovanja zakona vrijednosti u kapitalizmu. (R. Legradić /7/ str. 18 i 21).

2) Podatak je u G. Hardach/J.Schilling (5) str. 18.

3) O tome J. A. Schumpeter (9) I. knjiga str. 153: »Ali iako Bogatstvo naroda nije sadržavalo ni jednu stvarno novu ideju, te iako se ono ne može staviti uz bok Newtonovih »Principa« ili Darwinova »Porijekla« kao intelektualno dostignuće ono je ipak veliko ostvarenje i potpuno zasluuje svoj uspjeh. Prirodu jednog i uzroke drugog nije teško vidjeti. Bilo je došlo vrijeme upravo za tu sintezu. A taj posao A. Smith je završio izvanredno dobro. On je po prirodi pogodan za to: nitko osim metodičnog profesora nije to mogao završiti. On je dao od sebe najbolje: »Bogatstvo je proizvod marljivog rada koji se odvijao kroz više od dvadeset i pet godina a koji se na njemu koncentrirao oko deset godina. Njegova mentalna veličina bila je dovoljna da se ovlada glomaznim materijalom koji je tekao iz mnogih izvora i da ga čvrstom rukom stavi pod vlast malog broja usklađenih načela: graditelj koji je solidno gradio bez obzira na troškove, bio je također veliki arhitekt. Upravo njegova ograničenost dovela je do

2) Vrijeme Smith-ova življenja (1723—1790) je vrijeme političko-ekonomskog velikog preokreta u Evropi, rušenja do tada važećih dogmi i bujanja liberalističkih misli, borbe za slobodom kao svojevršnih odgovora na postojeći sistem nesloboda ljudi i njihovog djelovanja. To je vrijeme erozije apsolutizma u političkom a cijelog merkantelističkog sistema u ekonomskom životu. Ruši se mit države i tadašnjih vladodržaca i do tada vladajući pogled da sve aktivnosti ljudi treba da služe interesima države, a indirektno time i državnoj (vladajućoj) klasi.⁴

3) Smith u svojoj knjizi ukazuje na činjenicu a i dokazuje da država djelovanjem liberalističkih nastojanja neće propasti, već naprotiv, bogaćenjem svog naroda još i ojačati. Ekonomski liberalizam ne otklanja usluge države i liberali nisu nikakvi anarhisti, oni su samo protiv mišljenja države u ekonomske procese, a zato su da država štiti svoj narod.⁵ On neobično vjeruje u ljude, u njihovo prirodno djelovanje kao i u njihove motive: samoljublje, naklonost, želju za slobodom, osjećaju pristojnosti, radnih navika i sklonosti za trgovanjem, trampingom i razmje-

uspjeha. Da je on bio sjajniji, ne bi bio tako ozbiljno prihvaćen. Da je dublje kopao, da je iskopao više teško shvatljivih istina, da je koristio teške i složene metode, ne bi bio shvaćen. Ali on nije imao takve ambicije: u stvari on nije volio ništa što je prelazilo čisti zdravi razum.«

4) Ibid, str. 153, 4 — — — — — na svakom koraku profesor je pretvorio svoju katedru u sudačku stolicu dijeleći hvalu i pokudu. A bila je dobra sreća Adama Smitha da se potpuno slagao s atmosferom vremena. Zagovarao je stvari koje su već bile na vidiku, a njegova analiza trebala im je služiti. Nije potrebno inzistirati koliko je to značilo za ostvarenje i uspjeh: gdje bi »Bogatstvo naroda« bilo bez slobodne trgovine i laissez-fairea? Također, »besposjećajni« i »lijeni« zemljoposjednici koji žanju tamo gdje ne siju, poslodavci čiji svaki sastanak završava u uroti, trgovci koji uživaju a posao ostavljaju svojim činovnicima i knjigovođama i siromašni radnici koji izdržavaju drugi dio društva u luksuzu — sve su ovo važni dijelovi predstave... Njegov je rad bio kanal kroz koji su ideje osamnaestog stoljeća o ljudskoj prirodi doprle do ekonomista.«

5) Tim stavom Adam Smith bio je iznad vremena u kojem je živio, a to vrijeme — mekranilizam na umoru — tražilo je nove ideje, a što je i državna vlast prihvaćala. Prema tome njegove se ideje nisu suprotstavljale tadašnjoj državnoj vlasti. O tome R. Legradić piše: »U vrijeme A. Smitha Engleska se već preobrazila u industrijsku zemlju na osnovi manufakture. Takozvana prvobitna akumulacija je bila završena i zamjenjena redovitom akumulacijom industrijskog kapitala. Nagli porast proizvodnih snaga na bazi manufakture uskoro je došao u suprotnost s manufakturnim sistemom koji je postao preuzak za narasle proizvodne snage. Predstojala je industrijska revolucija čije tehničke osnove su već bile sazrele u samom krilu manufakturnog sistema (raspadanje procesa rada na najjednostavnije operacije, specijalizacija alata, stvaranje vezanog mehanizma u proizvodnji). Državni protekcionizam koji je pogodovao formiranju industrijskog kapitala postao je smetnja za dalji razvitak i kočio

nom jedne stvari za drugu. Njegovo učenje — ekonomski liberalizam, zapravo je učenje o pojedinačnoj koristi ekonomskog subjekta (čovjeka) kao generatora napretka društva. To je i učenje i o egoizmu u privređivanju.⁶

4) Smith je rodonačelnik *teorijskog liberalizma*. Iza njega je puno poznatih ekonomista od kojih ovdje spominjemo: Thomas Robert Malthus-a (1766—1834), David Ricarda (1772—1823) svakako najslavnijeg među njima, Nassau William Seniora (1790—1864), John Stuart Mill-a (1806—1873), Elliot Cairnes-a (1823—1875), Jean Baptiste Say-a (1767—1832), Karl Heinrich Rau-a (1792—1870) i Johann Heinrich von Thünen-a (1783—1850). Oni su razvili i unaprijedili Smith-ovu nauku do određenog nivoa po kojem su oni postali stvaraoци teorije klasične nacionalne ekonomije, teorije koju karakterizira jednostavnost, ravnotežnost i harmonično učenje.⁷

5) Teorija liberalizma imala je i svoje protivnike. Njih uvjetno možemo podijeliti u pripadnike povijesne škole i socijaliste. Pripadnici povijesne škole polazili su sa stajališta da nacionalna ekonomija nije, kao što su to klasici liberalizma mislili jednom za uvijek važeća, već da se ona mijenja prema datim povijesnim prilikama. Svoje učenje crpili su iz povijesti. Vrijednost njihova učenja je u tome što su pružili mnogo povijesnih činjenica za izučavanje ekonomske nauke, da su konkretizirali apstraktnu teoriju klasika a time su značajno revidirali teoretska saznanja svog vremena.⁸

je inicijativu i preduzimljivost kapitala. Protekcionizam je postao smetnja i za dalji razvitak britanske spoljne trgovine. Britanija je postala gospodar svjetskog tržišta i nije se više morala plašiti slobodne konkurencije u spoljnoj trgovini.« (R. Legradić /7/, str. 80).

6) Formalno metodološki Smith je u svojim istraživanjima polazio od ljudske prirode, tj. od ljudskog egoizma i tu tražio objektivne zakonitosti ekonomskih fenomena. Iako je taj metod bio filozofski, a ne naučan, Smith je ipak u nastojanju da utvrdi ekonomske zakonitosti dao svoj doprinos u daljem otkrivanju i identifikiranju zakona vrijednosti i ekonomskih fenomena buržoaskog društva, koji naravno nisu određeni ljudskom prirodom, već obratno, ljudska priroda određena je ekonomskim objektivnim zakonitostima. (R. Legradić /7/ str. 81,2).

7) David Ricardo je bez sumnje najizraženiji nasljednik (uvjetno rečeno) A. Smitha. Kad je Smith umro (1790.) Ricardo je imao 18 godina. To je epoha industrijske revolucije u Engleskoj i buržoasko-demokratske revolucije u Francuskoj. To je vrijeme Napoleonovih ratova i vrijeme smrtnog udara feudalnom sistemu u Evropi. Parnjak po godinama Ricardu je Malthus i Thunen a mladi J. S. Mills.

8) Među pripadnicima povijesne škole treba istaknuti A. Miler-a (1779—1829.) koji je svojim istupima optuživao Smitha za bezbožnost i materijalizam, F. Lista (1789—1846.) po kojemu je najveći nedostatak klasične političke ekonomije njen Kosmopolitizam i ignoriranje nacionalnih osobina privrednog razvitka, i J. H. Thuenena (1783—1850.) koji sebe priz-

6) Socijalisti u svojim učenjima pokazuju različite svoje ciljeve. Zbog toga ih neki dijele u više grupa kao: utopiste, socijal-reformatore, kršćanske (religiozne) socijaliste, etičke socijaliste.⁹ No, mi ćemo se ovdje pozabaviti *znanstvenim socijalizmom* koji ima svoje izvorište u učenjima klasika nacionalne ekonomije. Njihov rodonadžnik je Karl Marx (1818—1883).¹⁰

Govoreći o tržišnom sistemu tada odmah treba reći da su učenja K. Marxa i njegovih znanstvenih pristalica oprečna učenju A. Smitha i njegovih znanstvenih nasljednika. Te razlike prikazat ćemo na nekoliko načina a u nastavku bit će još detaljnije objašnjena.

7) Kao i Smithova tako su i Marxova učenja potaknuta velikim društvenim promjenama u doba njihova življenja. Na ruševinama merkantilnog privrednog sistema u zamahu je kapitalizam, a s njima aktualni socijalni problemi i slobodarske ideje. Te prilike navode Marxa na temeljno izučavanje političke ekonomije. Ta njegova izučavanja dovode ga i do spoznaje da na goruća pitanja tadanjeg društva samo politička ekonomija može dati meritorne odgovore. *U središtu njegovog izučavanja je rješavanje problema proletarijata, odnosno njegovo ukidanje.* A da bi teorija u tome pomogla i da bi tu povijesnu zakonitost i zbiljsku budućnost sagledala, potrebno je bilo prije svega da se jasno sagleda ono što treba ukinuti.

8) 1847. godine, u predvečerje revolucionarnih pokreta u Evropi, izlazi iz štampe Marxovo djelo »Misere de la Philosophie« ili »Bijeda filozofije«, prvi njegov ekonomski spis u kojem Marx sebe nazivlje ekonomistom.¹¹ Tim njegovim radom započinje razdoblje javnog nastupa *marksističke političke ekonomije.* U tom djelu Marx

naje učenikom A. Smitha ali je ipak samostalan u ispitivanju ekonomskih problema svoje zemlje (Njemačke). U kasniju historijsku školu Legradić ubraja: W. Rosehera (1797—1894.), K. Knies (1821—1989.), a u mlađu školu G. Schmölera (1838—1917.), M. Webera (1846—1920.), W. Sombarta (1863—1941.) i dr.

9) Ovdje ćemo spomenuti velike utopiste: Henri Saint-Simon (1760—1853.) francuski aristokrat, Charles Fourier (1772—1837.) trgovac, Robert Owen (1771—1851.) manager.

10) Karl Marx (1818—1883.) prorok, sociolog, ekonomist i učitelj. O tome vidi J. A. Schumpeter /8/ str. 9—77.

11) »Bijeda filozofije« je objavljena 1847. godine u predvečerje velike revolucije. Knjiga je kritika političke ekonomije i važna po novom teorijskom stajalištu s kojeg Marx pristupa analizi političko-ekonomskih problema. Po svojoj osnovnoj intenciji ona nije zasnivanje jedne nauke nego upravo kritika političke ekonomije kao određene apologije postojećeg, kao i društveno-ekonomskog sistema kojega je ona izraz. (P. Vranicki /12/ str. 91—103).

kritizira Proudhonova¹² vulgarna i sitnoburžujska shvaćanja ali i daje na jedan nov i originalan način raspravu o političkoj ekonomiji, o njenom predmetu kao i metodi izučavanja. Tu Marx navodi bitne kategorije kapitalističkog načina proizvodnje, tretira vrijednosti, robu, novac, rad, podjelu rada, čime već nagovještava revolucionarni zaokret u političkoj ekonomiji.¹³

9) Zaokružen sistem svog učenja dao je K. Marx u svom životnom djelu »Kapital — Kritik der politischen Ökonomie« »Kapital — Kritika političke ekonomije« koje izlazi iz štampe 1867. godine. To je prvi tom, dok su drugi, treći i četvrti izišli poslije Marxove smrti.¹⁴ Objavljivanjem kompletnog Marxovog djela njegov je ekonomski sistem dobio cjelovit i zaokružen oblik. U njemu je dosljedno izložena ekonomska struktura kapitalističkog načina proizvodnje u svim njenim aspektima i sa svim njenim razvojnim tendencijama. Pri tome su vješto povezani i dalje razvijeni doprinosi u oblasti političke ekonomije, filozofije i teorije socijalizma.¹⁵

12) »Nekadašnji dobri prijatelji koji su u Parizu proveli mnoge noći u diskusijama o različitim pitanjima, a naročito o Hegelovoj filozofiji, pri čemu je Marx pokušavao da Proudhona što bolje upozna sa suštinom dijalektike, sve su se više razilazili u svojim gledanjima na teorijska i društvena pitanja. Proudhon je ostao sitnoburžoaski socijalist koji je sve više apelirao na reforme i buržoasku državu. Raskid je dakle morao biti neminovan.« (P. Vranicki, ibid).

13) Vidi o tome R. Legradić (7) str. 200,1 i ibid P. Vranicki.

14) Prva knjiga »Kapitala« sastoji se od 7 odeljaka i 25 poglavlja. Sam ju je Marx nazvao: Proces proizvodnje kapitala; Druga knjiga »Kapitala« je Prometni proces kapitala, a treća Cjelokupni proces kapitalističke proizvodnje.

15) U prvoj knjizi »Kapitala« otkriven je do kraja zakon vrijednosti kapitalizma: otkrivena je metamorfoza vrijednosti, otkriven je višak vrijednosti, otkriveni su postojani i promjenjivi kapital i stopa viška vrijednosti, sve suštine koje se kriju iza pojavnih oblika kapitala na površini kapitalističkog društva; U drugoj knjizi počinje Marxova dijalektička sinteza njemu suvremenog kapitalističkog društva. Polazeći od objektivnih zakonitosti otkrivenih u prvoj knjizi, Marx se vraća kapitalističkom fenomenu, misaono ga reproducirajući korak po korak, te se tako razvijaju oblici kapitala (novčani, proizvodni i robni) u kojima je klasični odnos već zamagljen i prikriven, jer se oplodavanje kapitala izvana pojavljuje kao rezultat njegova kretanja i mijenjanja njegovih oblika kao i brzine kretanja. Sve te zamagljene pojave razvijene su u drugoj knjizi »Kapitala« iz suštine utvrđene u prvoj knjizi »Kapitala« logički i zbog toga sada naučno objašnjene. U trećoj knjizi »Kapitala« Marx nastavlja svoju dijalektičku sintezu fenomena kapitalističkog načina proizvodnje uzetog u cjelini. Svi fenomeni kapitalističkog načina proizvodnje, kako se oni pojavljuju na površini kapitalističkog društva, misaono se reproduciraju na osnovu ranije izvršene dijalektičke analize i do kraja razotkrivenog zakona vrijednosti kapitalizma. Citava kapitalistička praksa se tu pojavljuje kao rezultat djelovanja zakona vrijednosti kapitalizma, objašnjena naučno stoga što je misaono reproducirana iz njegove suštine sve do njegovog praktičnog fenomena od kojeg je Marx počao u svojoj dijalektičkoj analizi. (R. Legradić /7/ str. 234).

U nastavku analiziraju se oba ta učenja sa ciljem da se detaljnije upoznamo s temeljima liberalističkog privrednog sistema kao izvorišta kasnijih različitih sistemskih modela pa i marksističke političke ekonomije i marxovog-socijalističkog sistema koji se isto tako pojavljuje u različitim modifikacijama.

KLASIČNI LIBERALIZAM

1) Kako smo već rekli formiranje ekonomske teorije »klasičnog liberalizma« zahvaljujemo prvo Škotu Adamu Smithu, pa zatim Englezima Davidu Ricardu, Robertu Malthusu i Johnu Stuartu Millu te Francuzu Jeanu Baptisti Sayu. To bi uglavnom bili stupovi te škole pa nije ni čudo da ih današnja ekonomska znanost i nazivlje »klasičarima ekonomske teorije«.16 Treba odmah reći da su to znanstvenici različite dobne starosti odnosno vremena životnog vijeka, osobnih različitosti i političkih stajališta. Jedino ih je spojio jedinstven način razmišljanja koji se izrazio u političkoj ekonomiji kao jedinstveni sistem nazvan po A. Smithu »sistemom prirodne slobode«.17

Klasičari su između ostalog tvrdili:

— da je bogatstvo stečeno u radu svakog pojedinca temelj i bogatstva države;

— da će privredni subjekti slobodnim odlučivanjem za sigurno najbolje usmjeriti svoju aktivnost na područja gdje će postići najveći dobitak;

— isto tako će se usmjeriti i potražnja koja će uz to i usmjeravati proizvodne kapacitete na korištenje prirodnih resursa koji mogu podmiriti potrebe;

— privredni će subjekti pri tom slijediti isključivo promjene potrošačkih želja podržavajući sveukupni privredni napredak, a da pri tom o tome neće ni razmišljati. Sve će to umjesto njih regulirati »nevidljiva ruka« — tržište;18

Nadalje: teoremom »relativne cijene« tj. da si ljudi u svojim poslovima pronalaze sami sebi najbolji račun bilo je to u Smith-ovom vremenu najprihvatljivije i poželjno jer je odgovaralo tadanjoj utilitarističkoj teoriji.19

2) Razrađujući tako »teorem relativne cijene« shvatili su »klasičari« ekonomske posljedice djelotvornosti i što je možda još i važnije, otkrili su međuovisnosti eko-

nomskih zbivanja. Tako se počeo stvarati ekonomski sistem za koji je A. Smith postavio temelje, D. Ricardo svojom preciznošću istražio mehanizam djelovanja sistema, Malthus u zavisnosti sa zakonom o prinosima predočio apokaliptičku sliku budućnosti s obzirom na geometrijsku progresiju rasta pučanstva, a aritmetičku progresiju rasta hrane. Tu Malthusovu »crnu sliku budućnosti« ublažio je kasnije John Stuart Mill svojom tezom o mogućnosti političkog ljudskog djelovanja na zakon raspodjele. I tako raznorodni, pa i u svojim učenjima, sve je te »klasičare« povezivala jedna zajednička ideja i interes o nužnosti reforme privrednog sistema kao i uvjerenje da će njihova istraživanja ekonomskog sistema potaknuti željene reforme.20

3) Iako su pristalice »klasičnog liberalizma« isticali ljudsku komponentu-individualno stremljenje za dobitkom iznad društvenog interesa, oni taj problem nisu pojednostavili, već naprotiv. Poznavajući ljudsku psihu, i A. Smith je naglašavao da su u cijelom sistemu od velike važnosti međuljudski odnosi i da se oni unapređuju simpatijom i respektom a da se formiraju i usmjeravaju već uhodanim pravilima ponašanja i kodificiranim zakonima. S tim u vezi »klasičari« se nisu bavili problemom popravljivanja ljudskog morala već pravilima i institucijama koje usmjeravaju individualno trgovanje u smislu društvenih ciljeva. Pri tome su se držali konstatacije da čovjek ostaje ipak ono što je.21

4) Za društvene ciljeve su tvrdili da su oni prirodom dati ali da su i produkt ljudske mudrosti. Nadalje, da su se iskristalizirali iz potrebe grupe ili društva za preživljenjem, a kao treći sistemsko-politički princip, pored prirodnog i državnog prava, našlo se iskustvo iz pokušaja i zabune (trial and error). I tako su »klasičari« svojim stavovima o individualnosti i društvu stavili u određenu kolotečinu odnose subjekata privređivanja-čovjeka i društvo, što je za kasnije pristalice bio izvjesni poticaj za izučavanje tih itekako važnih problema.22

20) John Stuart Mill (1806–1873.) sin je Jamesa Milla. I on kao i otac mu, učenici su D. Ricarda. »Slično Smithu bavio se filozofijom i socijalnom filozofijom« želeći da obuhvati i objasni cjelinu društvenih odnosa. U političku ekonomiju ušao je s djelom »Principi političke ekonomije« (J. S. Mill: Principles of Political Economy, Boston, Little, Brown and Co., 1848.). Ova knjiga je postala standardni udžbenik političke ekonomije u Britaniji sve do kraja 19. stoljeća, što je imalo veliki utjecaj na razvitak školske profesorske političke ekonomije u Britaniji na shvaćanja prosječnih ekonomista. (R. Legradić /7/ str. 182).

21) To proizlazi iz analize njihovih učenja.

22) Ocjena autora.

16) Među klasičare ekonomske teorije osim teoretičara klasičnog liberalizma spadaju i teoretičari naučnog socijalizma: Karl Marx i Friedrich Engels.

17) Vidi o tome u pregledu učenja A. Smitha kod Legradića, ibid., str. 79–89.

18) Ibid.

19) Ibid.

5) Iako »klasičarima« ni prije ni sada nitko ne osporava njihov veliki umni doprinos političkoj ekonomiji kritika ih nije mazila kako u njihovom tako i u današnjem vremenu. Pripadnici »povijesne škole« prigovorili su im na zapostavljanju socijalnih problema. »Ordoliberali« naprotiv da su previdjeli ulogu proizvođača a isto tako da su iz svojih istraživanja isključili konkurenciju. *Sismondi* im je predbacio da su ostali slijepi prema privrednim krizama. *Ferdinand Lassale* prigovorio je konceptu ograničavanju države u njenoj djelatnosti nazvavši državu »noćobdijskom državom«. I još mnogo drugog.²³

Koliko su ti prigovori osnovani ili ne, pitanje je na koje ćemo pokušati odgovoriti. Da li su »klasičari« uistinu u svojim otkrićima da sistem »*prirode slobode*« osigurava maksimum sveukupno-ekonomskog napretka zaboravili na socijalnu sudbinu čovjeka pojedinca, posebno siromašnog dnevničara? Sasvim suprotno. *A. Smith* je potpuno pravilno isticao da će se socijalni problem radničke sirotinje poboljšati ako se u procesu privrednog napretka brže povećava broj radnih mjesta već broj zaposlenih jer će u tom slučaju jača konkurencija u pribavljanju radne snage povisiti cijenu rada. To saznanje izveo je *A. Smith* iz primjera razvitka »Novog svijeta«, tada još engleskih kolonijalnih posjeda u Sjevernoj Americi. Prema tome, po njegovom, sistem može pomoći i siromašnim dnevničarima, ako oni, koji raspolazu većim dohotkom nego što im je za život potreban isti ne potroše u bezumnosti, već ga ulože u manufakturu i vrijednim radnicima pruže tako mogućnost sticanja dohotka, a sebi novu količinu proizvoda koja će opet stvoriti novi dohodak koji će se moći ponovno uložiti u novu proizvodnju. *A. Smith* je tim svojim predloženjem po *J. Schumpeteru* postao utemeljitelj »teorije štednje«, koju su nasljednici *Malthus* i *Ricardo* smatrali tek jednom stranom medalje, jer sama zbilja i srž problema prema njima bio je mnogo kompliciraniji.

23) *Ferdinand Lassale* (1825—1864.). Njemački političar (osnivač Općeg njemačkog radničkog saveza iz kojeg se kasnije razvila Njemačka socijaldemokratska partija) i ekonomist. Postao je poznat po svom »željeznom zakonu najamnine«. »Zakon najamnine je zakon cijene za radnu snagu koja se formira na osnovi ponude i tražnje radne snage. Tražnja radne snage koncentrirana je na strani kapitalista koji su malobrojniji od radnika i predstavljaju centralizirane kupce radne snage, dok proletari predstavljaju rastrkane i pojedinačne nudiocce — prodavce radne snage. Zbog toga radnici mogu samo kroz svoju sindikalnu organizaciju da ukidaju međusobnu konkurenciju i da utječu na cijene radne snage u svoju korist.« (R. Legradić 7/ str. 168).

7) *Ricardo* je nastavio i produbio učenje *A. Smitha*. U žiži njegovog bavljenja s ekonomskim problemima je raspodjela, odnosno podjela svega onog što zemlja daje, kao i zakonitosti koje uslovljavaju i dirigiraju s tom raspodjelom. Tako on kaže: ide li siromašnima u životu bolje, moći će izdići više djece a za to će morati imati i više hrane što će prouzrokovati veću potražnju za poljoprivrednim proizvodima. Pošto je poljoprivredna površina ograničena, a njena bolja obrada iziskuje nove troškove, bit će nova proizvodnja za nove potrošače i skuplja. Relativna cijena povećat će se tako u korist poljoprivrednika. Radnici manufakture morat će uslijed toga dulje i jače raditi da bi zaslužili prijašnju realnu nadnicu. Budući da realna nadnica trajno ne bi smjela pasti ispod egzistencijalnog minimuma zbog toga se moraju povećati nadnice na uštrb kapital-profita. Tako će kapital-profit umanjiti iznose za investicije u nova radna mjesta pa će tako nastati stagnacija.²⁴

8) Time je *Ricardo* ukazao na kompliciranost rješenja pitanja siromašnih radnika. Na tom se poslu rješenja problema za kojeg su i *Malthus* a i *Ricardo* mislili da je nerješiv, angažiralo dosta znanstvenika koji su pokušavali riješiti problem pomoću poreza.²⁵ Međutim sva su njihovo nastojanja ostala bez pravog rješenja. Tvrdnja *Ricarda* i *Malthusa* koji su govorili da će se povećanjem nadnica problem vjerojatno još i pogoršati, jer će trenutna financijska pomoć još više povećati priraštaj stanovnika. A kako će se smanjiti poduzetnička dobit, izostat će novac za nova radna mjesta, uslijed čega će porasti bijeda na još veći stupanj. Tom argumentacijom pobijeđeni su svi napori oko rješenja problema pomoći siromašnim pa i državna socijalna politika, koja se trudila oko rješenja. Problem je ostao nerješiv, jer politička ekonomija nije imala lijeka a ni preporuke za rješenje. Tako je tada ostalo saznanje da se čovjek nije u stanju boriti s tom nevoljom i da mu preostaje samo praćenje te neprilike i igre prirodnih zakona. Tako je politička ekonomija postala »beznadna nauka (dismal science)«.²⁶

9) Međutim za rješenje tog problema *Ricardo* nije izgubio potpunoma nadu. Oštro umnom svojom teoretskom analizom on je ipak ukazao na izvjesno rješenje. On je naime, to rješenje našao u vanjskoj trgo-

24) Vidi Legradić, Ibid, str. 90—128

25) Ibid.

26) Ibid.

vini tvrdeći da je svaka pa i zemlja prirodno slabo obdarena resursima pogodna za vanjsku trgovinu. Poanta njegove tvrdnje bila je ne na apsolutnim već na komparativnim prednostima. Tako on kaže: Zapoštavi li siromašna zemlja, bogata tekstilnom proizvodnjom svoju poljoprivrednu proizvodnju a koju ima žitaricama bogatija zemlja, tada je za siromašnu zemlju uputno da se koncipira na svoju tekstilnu industriju i da uvozi poljoprivredne proizvode-žitarice i obrnuto. Taj je savjet Ricardo, kao već narodni poslanik, dao u engleskom parlamentu i uputio tako parlament na mogućnost vođenja carinske politike tj. smanjenja ili povišenja carina kao izvjesnog regulatora uvozne cijene. Slobodnim uvozom pšenice s reguliranom carinom, snižavale bi se cijene žitaricama a što bi direktno utjecalo na jačanje standarda ljudi — pogotovo siromašnih dnevničara, jer bi za svoju cijenu rada siromašni radnici dnevničari a i drugi, mogli više kupovati hranu a i druge im potrebne proizvode. Tim svojim prijedlogom Ricardo je slobodan uvoz pšenice, putem promjene relativne cijene u korist radničkih plaća, pretvorio u instrument raspodjele dohotka.²⁷

10) Izričit kontra stav izložio je John Stuart Mill. Po njemu, ako su zakoni proizvodnje također nepromjenljivi, ljudi će moći kreirati zakone raspodjele dohotka kako im se sviđa, jer su ti zakoni nastali ionako zahvaljujući ljudskim konvencijama. Zbog tog stava John Stuart Milla mnogi ekonomisti ubrajaju među liberale. Međutim treba reći i to da John Stuart Mill svojim izloženim stavom nije dao političarima slobodne ruke za njihovo eksperimentiranje sa raspodjelom dohotka. On je upozorio da se rezultati raspodjele dohotka trebaju mnogo više pratiti promatranjem i shvaćanjem, slično bilo kojem fizikalnom ili umnom otkriću.²⁸

11) Za života A. Smitha konstantni je kapital igrao manju ulogu u troškovima proizvodnje. Mnogo je važniju i veću ulogu imao varijabilni kapital i to zbog financiranja proizvodnje-radničkih plaća i za kupovinu sirovina. S tim u vezi kasnije je Ricardo imao u svom učenju dosta komplikacija koje su nastale kupovanjem u manufakturi novih osnovnih sredstava-mašina radilica tj stvaranjem novog kapitala. Tako dugo dok je jednoznačno dominirao rad kao troškovni faktor proizvodnje, moglo se i prihvatiti da je utrošeni rad u proizvodu taj koji regulira »relativnu cijenu« proizvoda (radna teorija vrijednosti).

Međutim tu se sada postavilo pitanje: a šta je s radom strojeva/ Klasičari su mimoišli odgovor na to pitanje i tvrdili su i dalje da sve cijene kruže oko »prirodne cijene« troškovi rada + prosječni profit) slično Newtonovom zakonu gravitacije, gdje planete kruže oko sunca. Klasičari su time htjeli reći: kod slobodnog-otvorenog tržišta-svakodnevni input i output ima immanentnu tendenciju ujednačivanja svoje profita i vrijednosnih diferencija. Oni su svoja kazivanja gradili na izvjesnom aksiomu »arbitražnom fenomenu«. Politika konkurencije bila je za njih »otvaranje tržišta« koje eliminira monopolnu situaciju a time i superprofit. Prema tome, umjesto koncepta »iustum pretium (pravedne cijene), cijene nisu više »nagrada za izvršeni učinak« već nosilac informacija o proizvodima i uslugama i služe zajedno s tržištem kao sredstvo za alokaciju resursa.

Klasičari su poznavali stremljenja proizvođača da sa odgovaranjem i različitim organizacijskim formama zaštićuju svoje interese na račun potrošača njihovih proizvoda. Oni nisu iz vida izgubili ni poznatu činjenicu da se proizvođači istih ili sličnih proizvoda često sastaju prigodom doručka što se nazvalo i »doručak karteli«. Znali su oni tako za nastojanja proizvođača, da se ublaži konkurencija pa da se na teret potrošača postigne određena monopolska renta. Da bi amortizirali ta nastojanja i aktivnosti proizvođača oni su se zalagali za unificiranu konkurencijsku politiku ali ne državnu politiku. Nisu imali povjerenja u državu i bojali su se da država jednostavno ne bi prisvojila monopolnu rentu a pri tom ništa ne bi učinila za zaštitu potrošača od proizvođača.

U učenju klasika ovisi životni standard najamnih radnika o razvitku relativne cijene poljoprivrednih proizvoda-hrane (kupovna moć nadnice) i o visini varijabilnog kapitala (fonda plaća) koji određuje nivo plaća. Poraste li varijabilni kapital — pri postojećim uvjetima — porast će potreba za novim radnim učincima, a pri manjku radne snage porast će nadnice. Međutim, povise li se nadnice pri datim uvjetima, tada će prvobitno veće nadnice dobiti prvobitno zaposleni, dok će novi radnici dobiti manje. Prema tome, nadnice će porasti svima ako se broj zaposlenih smanji ili ako se fond plaća adekvatno povisi. Tako je nastala teorija nadnica«.

Odricanje od buduće potrošnje (apstinenција) omogućuje zapošljavanje novih ljudi, koji bi stvorili novu potrošnju ili nova kapitalna dobra, a time i veću opću produktivnost. Ta tvrdnja klasičara-odricanje od buduće potrošnje — kao pretpo-

27) Ibid.

28) Legradić, Ibid, str. 182-185.

stavka napretka i razvoja, postalo uz rad i zemlju daljnim činiocem produkcijskih faktora.

Nassau Williem Senior integrirao je teoriju kamata u proizvodnu teoriju svojom tvrdnjom da je plaća protuvrijednost učinjenom radu, a kamate pak, protuvrijednost za odricanje od potrošnje.²⁹

Za klasičare nije štednja uzrokom pomnjanja potrošnje već predisponiranje dohotka za potrošnju na vrijedne radnike čija će djelatnost povećati socijalni produkt. Jean Baptist Say je u tzv. »Say-ov teoremu« utvrdio da »ljudici uglavnom potroše što zarade dok kapitalisti naprotiv ulažu sve što im od dohotka ostane u proizvodnju. Tako, po njemu je to stajalište naprednog gospodarenja uz pretpostavku da ne nastanu krizne situacije na tržištu. U Say-ovom teoremu sadržane su još i slijedeće zakonitosti:

- novac je transakcijska blagajna i posreduje samo u razmjeni (neutralitet novca);
- igra kamata usklađuje štednju i investicije.³⁰

Kamate i novac su za klasičare realni fenomeni. Društveni napredak ovisi o marljivosti ljudi, inteligentnoj organizaciji rada (Smith-ov primjer igle za šivanje) od stvaranja kapitala i od uspješnih žetvi. Povećava li se naprotiv samo volumen novca povećat će se nivo cijena, pri čemu se neće promijeniti relativni odnos cijena. Prirodno je da će se pojaviti vremenski proces prilagođavanja. To je prikazao još David Hume iz XVIII stoljeća³¹ koji je imao zapaženi utjecaj na A. Smitha. Novac kod klasičara kao veliki kotač u cirkulaciji ne igra nikakvu priznatu ulogu. Banke posreduju između onih koji štede ali ne investiraju, i onih koji bi zbog dohotka željeli ulagati u proizvodnju a ne raspolažu potrebnim kapitalom. Pod tim tvrdnjama ne dolazi do globalnih tržišnih kriza već samo do parcijalnih smetnji koje se mogu

ublažiti promjenama cijena, kamata i nadnica. Te će aktivnosti po njima, unutar spomenutih promjena dovesti privredni mehanizam ponovno u ravnotežno stanje. (Stabilitet privatnog sektora)

Naravno i u vrijeme klasika bilo je kriza koje su se protegnule na široki front proizvodnje i tržišnog poslovanja. To nije moglo ostaviti ravnodušnim J. B. Say-a³². Uzroke velikih neprodanih zalihali on je pokušao rasvijetliti državom intervencijom u ograničavanju rentabilne upotrebe kapitala pomoću državnih poreza. Kad su naprimjer proizvodna sredstva bila dovoljna za uzgoj jednog goveda, sada ona nisu dostatna za uzgoj jedne ovce jer su potrebni novci oduzeti za porez. U takoj situaciji pisao je J. B. Say nije za očekivati da će netko još investirati u proizvodnju goveda, pa je izgubljen i određeni i veći konstantni dohodak. Doduše taj se izgubljeni dohodak može nadoknaditi ako taj porez koji se oduzmiče od proizvođača goveda izazove određenu potražnju za investiranje u novu proizvodnju ili u određeno proširenje postojeću proizvodnju ili u otklanjanje nekih proizvodnih slabosti. Snize li se pak porezi, proširit će se volumen proizvodnje iz izvora novih proizvođača i to tako u krugu dok se ponuda i potražnja ne stabiliziraju na optimalnim veličinama. Say-ova ilustracija njegovog zakona na primjeru goveda i ovce prenesena u naše vrijeme, oslikava teoriju ponude u datim problemima i neprilikama današnje države.³³

32) Jean Baptiste Say (1767–1832.). Rođen je u Lyonu u imućnoj trgovačkoj obitelji, bio je i sam vlasnik pamučne tekstilne fabrike, novinar i profesor političke ekonomije koji je stekao veliku popularnost svojim »Traktatom političke ekonomije« (J. B. Say: Traite' d'economie politique, 1803.). U tom djelu on na vulgaran način popularizira ideje A. Smitha. Osim toga objavio je i »Katekizam političke ekonomije« kao skraćeno izdanje Traktata, kao i šest svezaka »Kursa političke ekonomije« (R. Legradić /7/ str. 174).

33) Say je najpoznatiji po svojoj teoriji realizacije, odnosno zakonu tržišta. Say tvrdi da se robe prodaju za robe, ili, proizvodi se prodaju za proizvode. To znači da je svaki prodavalac istovremeno i kupac i obratno. To je bila još fiziokratska teza protiv merkantilista, ali Say iz nje izvlači četiri zaključka: 1) Sto je više proizvođača to je lakša, raznovrsnija i opširnija prodaja proizvoda. Iz toga slijedi nemogućnost općih kriza hiperprodukcije, zbog ove navodne harmoničnosti kapitalističkog sistema. Prema Sayu, određenih proizvoda ima suviše mnogo jer nema dovoljno drugih, tj. nema hiperprodukcije već samo hipoprodukcije, tj. nedovoljne proizvodnje. 2) Cvjetanje jedne grane industrije uvijek je povoljno za cvjetanje svih ostalih grana. Time se likvidira protivrječnost grada i sela. 3) Uvoz inozemnih proizvoda povoljan je za prodaju domaćih proizvoda, jer inozemne proizvode možemo kupiti samo domaćim proizvodima. To je bilo upotrebljeno protiv protekcionizma, osobito napoleonovskog. 4) Potrošnja čista i prosta ni u čemu ne doprinosi bogatstvu zemlje. To je bilo upravljeno protiv potrošnje aristokracije i birokracije. (R. Legradić /7/ str. 174).

29) William Nassau Senior (1790–1864.). On djeluje kao antikardovac. Glavno mu je djelo »Politička ekonomija« (Political Economy, 1850.) prema njegovom shvaćanju politička je ekonomija nauka o prirodi, proizvodnji i raspodjeli bogatstva. Bogatstvo se sastoji iz predmeta a) korisnih, b) onih kojih nema u neograničenoj količini (zrak, svjetlost, sunce i sl.) i c) onih koje jedno lice ne može podati drugom (R. Legradić /7/ str. 179).

30) Jean Baptiste Say. (1767–1832.). Karakteristika Saya, kao i svih poslije klasičnih vulgarnih ekonomista jeste da oni ne izučavaju stvarnost već tekstove klasika čisteći ih od proturječja. To je Say učinio i sa Smithovim »Bogatstvom naroda«. On je Smithov sistem raščlanio na tri dijela: Proizvodnju, Raspodjelu i Potrošnju, te u takvoj sistematizaciji na svoj način iznio Smithove ideje. (R. Legradić /7/).

31) David Hume, engleski ekonomist 18. stoljeća. Njegova knjiga »Political Discourses«, 1752. knjiga je koja govori o novcu.

U koncepciji klasika političke ekonomije država ima ograničene koncepcije i zadaće. Koncept »minimalna država« teoretski se utvrđuje i odgovara iskustvima tadašnjih ljudi i vremena. Aka je shvaćanje razlikovanja profita i koristi ekonomski probitačno za društvo tada su direktna miješanja države u ekonomski kosmos smetnja i štetnost. Isto su tako štetni izdaci za funkcioniranje države koji se izuzimaju iz sredstava proizvodnog kapitala jer snizuju mogućnost uposlenja produktivnih radnika. Zbog toga, po njima, što manje mogućih državnih budžet može ublažiti te štetne izdatke. S tim u vezi nadalje, općenito su protiv državnih zaduženja, jer su političari u stanju mnogo toga neodgovorno potrošiti prije nego što njihova rastrošnost ne naiđe na odgovarajući otpor. Budući da djelatnost države ne povećava društveni proizvod, dakle je neproduktivna njena se potrošnja mora nužno ograničavati na najnužniju mjeru. Ali pri tome treba i podvući da klasičari nisu mislili da je svaka državna aktivnost »neproduktivna« već naprotiv; po njima postoji cijeli niz državnih aktivnosti koje su od egzistencijalnih važnosti za nacionalno preživljenje i razvitak. Ograničenu državnu djelatnost klasičari političke ekonomije voljeli su prikazivati na organizaciji države u Velikoj Britaniji. Tu se veoma dobro uklopio njihov postulat ograničene državne djelatnosti. Njihova Vlada i Donji dom u kom se natječu dvije stranke plemića »Wigs« i »Tories« činio im se pogodnim primjerom. Zastupnici tih stranaka, da bi se dokazali, morali su se brinuti za svoju karijeru mnogostruko i specijalistički ograničavati svoje polje djelovanja kako bi mogli što bolje zastupati interese svojih birača.

S teorijsko empiričkog stajališta klasičara političke ekonomije državna je djelatnost bila ograničena na ukor i na dužnost poticanja takovih dobara i usluga koje mali proizvođači ne bi htjeli, a ni mogli osigurati jer s njihovog stajališta to za njih nije bilo ekonomski probitačno, a niti su mogli ta dobra proizvesti usprkos što su ista bila od životne važnosti. Ta dobra su nazvana »kolektivnim dobrima« u koje su ubrojali: dobra vezana na obranu države, unutarnje sigurnosti, zakonitosti, izgradnje materijalne, institucionalne i humane infrastrukture, mreže saobraćajnica, očuvanja prirodne okoline itd. Takva koncepcija uloge države ismježivana je od pojedinih znanstvenika. Tako ju je *F. Lassale* nazvao »noćobdijskom državom«. ³⁴ Njegovo stanovište o državi bilo je da se funkcionirajuća i svojevrsno pouzdana i integritetna državna uprava može tek tada izgraditi kada se ograniče i precizno defi-

niraju zadaci državnoj birokraciji. Tek ograničenjem državne (birokratske) samovolje može se razvijati individualna sloboda ljudi. Koncepcija države klasičnog liberalizma nastoji čovjeku omogućiti slobodan i miroljubiv zajednički život u društvenom zajedništvu. Mislili su da to nije malo, pogotovo ako se u taj njihov koncept uključuje i koncept konkurencije.

Sa stanovišta klasika mogla je čovječanstvu odgovarati maksima utilitarističke etike³⁵ — Veliko zadovoljstvo velikom broju samo ako se maksimalno realizira blagostanje pri decentraliziranoj alokaciji resursa. Tada se kao društveni zahtjevi mogu za rast blagostanja akceptirati privatno vlasništvo i neravnopravna podjela dohotka. Marx i Engels su zbog takvog stajališta utilitarizam smatrali zavodljivom teorijom koja se kao magla nadvila nad problemom iskorištavanja radne snage. To i takvo shvaćanje proizlazi iz Marxovog pojma »iskorištavanje« i iz fiksiranja svjetlećeg argumentiranja »relativnog viška vrijednosti«. S obzirom da se ljudski rad iskorištava samo uslijed privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju svaka je socijalna filozofija zasnovana na privatnom vlasništvu automatski denuncirana kao zavodljiva teorija. U zbilji je utilitaristička socijalna filozofija na koncu konca smišljena sasvim protivno konzervativnoj teoriji. I s tim u vezi nije ni čudo što su *James Mill* otac i sin mu *John Stuart Mill* pa i *David Ricardo* nazvani radikalnim filozofima.

U vrijeme klasika liberalizma Velikom Britanijom su vladali kako smo već naglasili, dvije plemićke stranke koje su regrutirale svoje članstvo i vodstvo iz kruga bogatih zemljoposjednika branilaca interesa kapitala koji se na konvencionalan način grupirao. Oni su se razlikovali isključivo po tome što su jedni od njih bili na vlasti a drugi su nastojali svim svojim snagama doći na vlast. Tako gledajući posve slobodno se može reći da su britanski vladajući organi u punom smislu riječi štitali interese isključivo vladajuće klase. Međutim, kasnije se ta situacija počela preokretati i polako se vlada transformirala u narodnog zastupnika tako da se u XIX. stoljeću u Velikoj Britaniji ostvarila parlamentarna demokracija.

34) Vidi bilješku 23.

35) Utilitarizam (latinski utilis = koristan) je težnja za korisnošću, a utilitaristička etika su moralne norme, principi i vrednovanje korisnosti.

MARXIZAM — SOCIJALIZAM

Od pojave Smithovog »Wealth of Nations« (1776) prohuvalo je 91 godina do pojave Marxovog »Kapitala« (1867). Prema tome, gotovo jedno stoljeće. U svijetu se mnogo toga promijenilo. Novi izumi, nova tehnologija, industrijska revolucija uvjetovale su i nove ekonomske, a time i nove društvene odnose. Na do sada važeću temeljnu misao liberalne tržišne teorije, a uz to i odgovarajuće ekonomske politike tj. Smithovo učenje da će općenarodno blagostanje najbolje osigurati organizirano društvo na temelju privatnog vlasništva razmjenom svojih dobara i usluga na slobodnom tržištu, ustali su novi »socijalistički teoretičari i političari«. Među tima svakako je najistaknutiji *Karl Marx (1818—1883)*. On je svojim djelom »Vrijednost i teorija viška vrijednosti« postao prvi i najznačajniji oponent Smithovoj liberalnoj tržišnoj teoriji.³⁶

Mnogostruki su i različiti temelji socijalističke kritike³⁷ liberalnoj tržišnoj teoriji a u pojedinostima različiti su i objekti te kritike u pojedinostima. Zbog postavljenog si cilja ovdje će biti riječ o samo četiri polazišta.

Prvi Marxov prigovor liberalnoj tržišnoj teoriji je pitanje statičnosti interpretacije proizvodnih odnosa. Po njemu koncepcija liberalnog tržišnog društva slobodnih individualnih partnera zapostavlja povijesne uvjete postanka kao i dinamiku razvitka kapitalističkog društva. Oni, tj. liberali tretiraju samo unutarnji mehanizam datog i nepromjenljivog postojećeg sistema. Da se to pojasni bolje ističe se Marxova izreka da ekonomisti liberali ondašnjeg doba predstavljaju građanske proizvodne odnose, podjelu rada, kredit, novac i drugo, nepromjenjivim i vječnim kategorijama. Oni objašnjavaju kako se u datim uvjetima proizvodi, razmjenjuje ali ne objašnjavaju kako u tim procesima nastaju novi društveni odnosi i povijesni pokreti, koji zapravo bivaju uzrokom ili posljedicom tih promjena. Općenito taj se problem odnosno to kritičkoj polazište malo obrađivalo po marxističkim i socijalističkim teoretičarima. Najviše toga ima u Marxovoj koncepciji »Historijskog materijalizma«.³⁸

Drugi prigovor je mnogo jači i mnogo obrađeniji. Odnosi se na protivljenje Smithovog tvrdjenja da liberalno tržišni odnosi stvaraju opće narodno blagostanje. Po Marxu je taj problem posve obratan. On tvrdi, a tako i njegove pristalice, da umjesto društvenog zadovoljstva nastaje preveliko ekonomsko i socijalno osiromašenje ljudi a posebno radničke klase. Taj u osnovi empirijski argument socijalista kontra kapitalizmu, stalno je prisutan i traje sve do današnjih dana. Spomenuti prigovor se može naći gotovo kod svih marxističkih i socijalističkih kritičara. Izvor toga je u stanju radničke klase sve do XX. stoljeća obilježen neljudskim životom, uvjetima rada što je zorno opisao F. Engels u svojoj knjizi »Položaj radničke klase u Engleskoj«. (1842).³⁹ Treba međutim reći i to da postoje i bitne razlike među kritičarima. Jedni, drže da su te negativne slike stalnost kapitalističkog sistema, dok drugi u njima vide prolaznost koja se sama po sebi rješava. Od te druge grupe kritičara odnosno od njihovog tumačenja »prolaznosti neprilika« polaze liberalni ekonomisti tumačeći svoje stavove »prolaznosti« na primjerima Evropskih zemalja kao i zemalja Sjeverne Amerike. Oni te prolaznosti vide u principu u okvirima tržišta i tržišnog sistema. Tako npr. J. S. Mill vidi rješenje problema u »Radničkim produktivnim udruženjima«, Müller-Armacks⁴⁰ u koncepciji »socijalno-tržišnog sistema«, W. Eucken⁴¹ u osmišljenoj razradi konkurencije itd. Za nas je vrlo interesantno to sve znati, jer nam vremenska distanca zapravo ukazuje tko je od teoretičara i političara bolji prognozer. Po svemu sudeći vrijeme će to ipak najbolje pokazati. Kako stvari danas stoje po svemu sudeći liberali su bili bolji prognozeri. Tomu u prilog govore primjeri zemalja realnog socijalizma.

Treći prigovor odnosi se na pojam vlasništva.⁴² Socijalistički teoretičari uglavnom pronalaze u njemu uzrok mizernog stanja radničke klase. Naročito se to odnosi na majoritet privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i često i ako ne uvijek, u koordinaciji pojedinačnih odluka na anarhičnom tržištu. Klasni monopol poslodavca na sredstvima za proizvodnju i njegov pandan-nevlasništvo direktnih

36) Vidi to kod Schumpetera (8) str. 29—59

37) O tome u nas postoji dosta naslova. Međutim u treba vidjeti P. Vranicki (12), Zvonko Batić (1), Legradić (7), Vogt (11).

38) Vidi P. Vranicki (12) str. 165; Marxova i Engelsova koncepcija historije i historijskog razvitka koja je učenje o društvu postavila na znanstvene osnove.

39) Vidi P. Vranicki (12) str. 149—162.

40) Vidi u Mueller—Armack (1).

41) Walter Eucken: Grundlagen der Nationalökonomie, Jena 1940. Jedan od prvih teoretičara socijalne tržišne privrede.

42) Interesantno bi bilo usporediti naša današnja shvaćanja o problemu vlasništva. O tome vidi A. Dragičević (3) str. 31, 75, 76, 95, 98, 99, 123—125, 127, 141, 145, 171, 190, 193, 215, 267, 301, 306, 318.

proizvođača-radnika postali su stalna meta socijalističke kritike nad kapitalističkim sistemom i to reproducirajući se u sve novije i razrađenije oblike i načine. Taj se proces nastavlja i usprkos očevidnog poboljšanja radnih i životnih uvjeta radničke klase u kapitalističkom sistemu i po svemu sudeći on će još dugo trajati. Stvarno pravo korištenja i raspolaganja — većinom u pravnom smislu još nejasno, objašnjava se više negativno već analitički, konceptima: »socijaliziranje«, »podruštvovljenje«, »podržavljenje« ili »kapital neutralizacijom«. Još veća je podjela socijalističkih stajališta u vezi s pitanjem kako da se koordiniraju pojedinačne privredne odluke. Spektar tih obuhvaća uglavnom jedne koji principijelno odbijaju tržišnu koordinaciju privrednih zbivanja (ortodoksni marksistički teoretičari) i druge, koji vide mogućnost koordinacije u plansko-tržišnom privrednom sistemu kao što je npr. u Jugoslaviji sa samoupravljanjem ili u Mađarskoj sa socijalistički-tržišnim sistemom.⁴³

Kao sistematična barijera temeljnom poboljšanju položaja radničke klase u okviru tržišno kapitalističkih zakona nalazi se posebno u marksističkoj literaturi raspodjela dohotka i svojine u vezi s institutom najamnog rada. Ta se veza ističe kao stvarna i pravna razdvojenost radnika proizvođača od uvjeta i rezultata rada. Ona se stalno vrši i ponavlja na sve višem nivou. Velik dio socijalističkih a i liberalnih kritičara vide samo u tome bitne uzroke zašto privatno vlasništvo i tržišni sistem sistematski zapostavljaju interese radničke klase. Tako npr. jedni vide razlog u zemljišnom nasljedstvu, drugi u strukturalnoj prednosti novca nad radom, a treći u ograničenom pristupu radničke klase tržištu kapitala kao bitnoj pretpostavci pritiska takvih organizacijskih oblika, a time i poboljšanja pravilnijeg tretiranja radničkih interesa u kapitalističko tržišnom sistemu.⁴⁴

Četvrti prigovor je u tome što se socijalni odnosi u kapitalističko tržišnom sistemu tretiraju samo kroz aspekt razmjene privatno pravne svojine, a masa drugih odnosa društvenog karaktera bivaju zapostavljeni. Suprotno toj, isključivo socijalističkoj kritici »metodologijskog individualizma«, kod ekonomskih mislilaca je zadržan odgovor da je to samo izvjesno polazište koje vodi mnogostrukoj modifikaciji i proširenju okvirima alokacijske teorije ili teorije socijalne politike. Isto ta-

ko i socijalističko marksističko naglašavanje razlike »društvenih aktera« kao određene sociološke klase i države kao birokratske se vremenom relativiziraju okolnostima i integriraju u individue društvene okoline.

Posve grubom-sintetičkom analizom smo istakli ovdje za nas kapitalne razlike između liberalnog i marksističkog tretiranja tržišta i tržišnog sistema. U namjeri da izbjegnemo koliko nam to jednostavno omogućava, pojednostavljenje problema u nastupu izlaganja iznijet ćemo i generalne karakteristike Marxove teorije kao i temeljne točke te teorije: koncept robnog fetišizma, teoriju vrijednosti i historijski materijalizam.

Marxova društvena teorija,⁴⁵ kao kritika političke ekonomije koncipirana je u dva smisla. Prvi je u smislu kritike stanja a drugi u smislu kritike liberalne ekonomske teorije. Polazište Marxove teorije je drugojačije od liberalne teorije. Ona polazi od kapitalističkog procesa proizvodnje za razliku od liberalne koja polazi od tržišnih procesa. To metodska razlika u polazištima ima svoje konsekvence za Marxovu percepciju tržišne koordinacije, društvenih odnosa i društvenog mehanizma. Marx naglašava postojanje dva različita koordinacijska mehanizma unutar poduzeća i izvan njega. Unutar kapitalističkog poduzeća Marx vidi pretvaranje radne snage-tržišne tretirane robe u konkretni radni učinak kao ekonomski proces pod komandom kapitala. Realizacija tog radnog učinka sa stvorenim viškom vrijednosti ostvaruje se na anarhičnom tržištu. I kako Marx kaže, dvije su karakteristične crte koje u početku ističu kapitalistički način proizvodnje. *Prva* karakteristika, proizvodi sve proizvode kao robe. Proizvodnja robe se ne razlikuje od drugih načina proizvodnje.⁴⁶ Međutim, roba je ipak vladajuća i određena karakteristika proizvodnje. U konačnici se ipak zaključuje da radnik samostalno nastupa samo kao prodavalac svoje radne snage-robe odnosno kao slobodni najamni radnik. Rad je prema tome najamni rad. Glavni subjekti takve proizvodnje su kapitalist-vlasnik sredstava za proizvodnju i radnik najamnik-vlasnik radne snage. Oni su time personifikacija kapitala i najamnog rada i određeni društveni subjekti koji su produkcijskom procesu individualca dali određeni svoj pečat. *Druga* karakteristična crta koju ističe Marx je u tome što kapitalističku proizvodnju karakterizira proizvodnja viška vrijednosti kao direktne svrhe i motiva proizvod-

43) Vrijedno je pratiti našu štampu o tom problemu.

44) Ibid.

45) Ibid.

46) Vidi o tome u »Antidueringu« (R. Legradić 7/ str. 243).

nje. Kapital proizvodi u svojoj biti kapital i to čini samo dotle, dok se proizvodi višak vrijednosti. Proizvodnja vrijednosti i viška vrijednosti potiče kontinuiranu djelotvornu akciju reduciranja društveno potrebnog radnog vremena potrebnog za proizvodnju roba i usluga. Nastojanje za reduciranjem cijene koštanja na njen minimum je najjača poluga rasta društveno produktivnih snaga koji se ovdje prikazuju kao određeni rast produktivne snage kapitala. Autoritet koji si ovdje uzima kapitalist kao vlasnik sredstava za proizvodnju i kao personifikacija kapitala u neposrednom proizvodnom procesu te nosilac društvene funkcije kojom se služi kao vođa i vladalac u proizvodnji je različita, od robova i kmetova ovisno od autoriteta u proizvodnji. I dok se suprotstavljaju mase neposrednih proizvođača kapitalističke proizvodnje s društvenim karakterom svoje proizvodnje u obliku strogo regulirajućeg autoriteta i jednog potpuno hijerarhijski strukturiranog društvenog mehanizma radnog procesa, vlada među nosiocima tog autoriteta, samim kapitalistima, koji se međusobno suprotstavljaju kao vlasnici roba, potpuna anarhija. Unutar iste, društvena se ovisnost proizvodnje samo suprotstavlja kao svemoćni prirodni zakon individualne samovolje.

Opći način viđenja kapitalističkog društva koji proizlazi iz vladajućih odnosa u proizvodnji, dozvoljava Marxu prikazati kapitalizam kao proizvodni proces koji je utvrđen na suprotnosti kapitalista i radnika u poduzeću i između odgovarajućih klasa u cijelom društvu. Ta slika građanskog društva, temelji se na ekonomskim odnosima jednog idealiziranog kapitalističkog segmenta kao ukupnog privrednog reprezentata koji se karakterizira kroz masu bezvlasničkih slobodnih ljudi — najamnih radnika i jednog broja konkurirajućih poduzetnika-kapitalista.

Kako Marx analizira primarno tržišne odnose kroz aspekt poduzetničkog vlasništva kao realizaciju viška vrijednosti on gubi iz vida poduzetničke važne funkcionalne aspekte koordinacije i odlučivanja u kompleksnom privređivanju i istovremeno potcjenjuje mogućnosti bezvlasničkog direktnog odlučivanja u budućem socijalističkom društvu kao viziji asocijacije slobodnih proizvođača koji proizvode društvenim sredstvima i samoinicijativno predaju mnogobrojnu radnu snagu kao društveni rad.

Sa robnim odnosima na tržištu paralelno Marx stalno ističe vlasničke odnose u proizvodnji. Zbog toga ili s tim u vezi, *fetiški karakter robe* predstavlja u prvom redu jednostranu koncentraciju liberalne ekonomske teorije razmjene između for-

malno slobodnih i istih individua, iza kojih se kriju nejednakosti u proizvodnji. Ta se nejednakost pokazuje u transformaciji tržišne razmjene robe-radne snage u konkretni radni učinak pod komandom kapitala, dakle u vlasničkom odnosu u poduzeću. U proširenom smislu koncept fetišizacije robe proširuje se u generalnu kritiku tržišnih odnosa u takvoj žestini da se na primjer drugi fetišizmi u vezi s tržištem, kao npr. *koordinacija u odlučivanju* i plan mnogo manje ili nikako ne diskutiraju. Ta ambivalencija između metodološke upotrebe tog koncepta (kao smišljena opomena jednostranom naglašenju tržno koordinirajućih procesa) i jednog generalno nedovoljno utemeljenog odbijanja tržišnih odnosa, pokazuje se također u stavovima Marxa i Engelsa i drugih još kritičara socijalista u tumačenju i značenju tržišnih koordinacija u kapitalističkim i socijalističkim društvima. U njihovim ex ante orijentacijama i nesistematsko razvijenim primjedbama o koordinaciji u odlučivanju u post kapitalističkim društvima nailazi se često na ideju: »morat će se tada zamijeniti slijepo vladanje zakona ponude i potražnje s kontroliranom socijalističkom proizvodnjom sa socijalnim uvidom i pažnjom koju stvara politička ekonomija radničke klase«. Još ispoljenije privredno planske misli nailazimo kod Engelsa i njegovom »Anti Düringu«⁴⁷ u kojem on kategorički odbija mogućnost tržišnih odnosa u socijalističkom društvu. Tako on ističe: Ovladanjem društva sredstvima za proizvodnju pobijedena je robna proizvodnja a time i vladanje proizvodnja nad proizvođačima. Anarhija unutar društvene proizvodnje bit će zamjenjena smišljenom planskom organizacijom.⁴⁸ S druge strane, se pak pokazuju Marxove pojedinačne primjedbe o budućem socijalističkom privrednom sistemu da će sistem u biti biti karakteriziran dogovornim radnim uvjetima koji bi trebali rješavati pitanja koordiniranih odluka.

Marx je međutim izbjegavao, koliko je to god mogao, da daje recepte za budućnost. U vezi s tim mogu se u radovima suvremenih socijalista naći izvori i argumenti za jače oblike tržišnog koordinirajućeg odlučivanja. Posebno to u radovima jugoslavenskih socijalista-teoretičarima samoupravljanja, kojem je centralno plansko odlučivanje inkompatibilno sa samoupravljanjem.⁴⁹ Centralno planska osmišlje-

47) Ibid.

48) Ibid.

49) Vidi to u Opatijskim sastancima Znanstvene sekcije DE Jugoslavije i kod ekonomista: Horvat, Sirotković, Vojnić, Gorupić i dr., a i politologa A. Dragičević i dr.

nja ne mogu se spojiti sa samoupravljanjem pogotovo kad su interesi centralnog plana različiti od interesa samoupravljača. S druge strane se pak mogu naći dobre osnove opravdanja tržišne koordinacije u samoupravnom sistemu jer se time otvara trgovački prostor u pristupu na tržište i drugo što se tako u tržišnoj utakmici onemogućuje prevladavanje svojih neopravdanih troškova na svoje poslovne partnere.⁵⁰

Privredno demokratski oblici organizacije socijalista su pozdravljeni sa strane liberalnih ekonomista. Tako je još J. S. Mill (1848) u suradnji s francuskim mladim socijalistima svoga doba kritizirao protivljenje konkurenciji u kojoj vidi upravo privredno demokratski stav unutar poduzeća pa i važno sredstvo protiv tromosti i lijenosti u poduzeću. Konkurencija je po njemu i lijek za razvoj ljudske sposobnosti a protiv mentalne tuposti. O ulozu tržišta u razvoju socijalističkih modela privređivanja pisalo se i piše posebno u najnovije vrijeme u zemljama »koje izgrađuju socijalizam« a i u drugim zemljama. Prema tome nećemo pogriješiti ako utvrdimo da se demokratski oblici organizacije socijalističkih zemalja sve više nameću nad stavove utemeljitelja teoretski socijalističkih misli za koje se i posve jasno čuje da su mnogi takorekuć tokom vremena da i preživjeli.⁵¹

Posebno mjesto u Marxovim teorijskim radovima predstavlja teorija vrijednosti.⁵² Sa tom svojom teorijom Marx povezuje dva pitanja. U *prvom* se radi o izvođenju ravnotežne cijene i iz nje za pojedinačne proizvode izvedeno društveno potrebno radno vrijeme. Analiza takozvanog »transformacijskog problema« ukazuje nam da je općenito preračunavanje vrijednosti rada u ravnotežnu cijenu jednostavno nemoguće.⁵³ Tu već postoje određene informacije iz sistema cijena (nešto o minimalnim troškovima tehnike, podjeli dohotka i dr.) Opće je danas vladajuće stajalište da vrijednosna teorija izuzev nekih specifičnih slučajeva nije podobna za određivanje ravnotežne cijene.⁵⁴ Po *drugom* pitanju Marx s teorijom vrijednosti pokušava dokazati kako je razmjena istih vrijednosti na hipotetičnom konkurencijskom tržištu složiva s aproprijacijom viška vrijednosti s kapitalistima. S tim u vezi Marx

definira vrijednost robe-radne snage kao vrijednost reprodukcije tog »specifičnog proizvoda« u ukupnosti potrebnog radnog vremena. To se smatra kao prihvatanje plaće u visini radničkog samoodržanja a koja je dovoljna, u povijesno promjenljivom vremenu, za kupnju životnog egzistencijalnih dobara za naknadu izgubljene radne snage. Kvota štednje radnika je prema tome jednaka nuli. U tom se slučaju pokazuje u linearnom modelu s radom kao jedinom originalnom faktorom da pozitivna stopa viška vrijednosti u vrijednosnom sistemu ide zajedno s pozitivnom stopom profita u datom cijenovnom sistemu. Ta se ekvivalencija ponekad prihvaća kao potvrda Marxovog viđenja po kojem su na tržištu postignuti profiti samo jedan od oblika u proizvodnji nastalog viška vrijednosti. Općenito je taj ekvivalentni teorem vezan na vrlo ograničene uvjete, posebno na plaću nivoa održanja radničke sposobnosti kao jedinog originalnog faktora.

U zgradi Marxovog teorijskog rada znatno mjesto pripada i »Historijskom materijalizmu«.⁵⁵ Taj je obrazac Marx skicirao 1859. a on je u biti utvrđen interakcijom tehničkih mogućnosti proizvodnje odnosno proizvodnih snaga i njihove socijalne organizacije ili produkcijskih odnosa. Polazeći od tog rakursa promatranja Marx nam predočava slijed razvika ljudskog društva od prvobitne zajednice preko ropstva pa feudalizma do kapitalizma. Za kapitalizam Marx kaže da ga treba zamijeniti prelazni period (socijalizam). Uzročnik prelaska kapitalizma u socijalizam su proturječnosti koje vladaju u kapitalizmu.⁵⁶ Od tih Marx kao najvažnije spominje privatno vlasništvo⁵⁷ koje će razbiti rast i jačanje proizvodnih snaga. Ta, kod Marxa tek slabo razvijena, misao razvila se u sovjetskom marxizmu⁵⁸ u teoriju »historijskog materijalizma«.⁵⁹ Iako je s mogućim konfliktom između tehničkih i socijalnih uvjeta proizvodnje naznačen interesantan element povijesnog razvoja, on se još uvijek ne može zbog različitih stvari u potpunosti prihvatiti. Interesantno je s tim u vezi primijetiti da se kod liberala nalazi predstava više manje obligatornog razvoja socijalističkih privrednih oblika. Tu spominjemo J. S. Milla (1848) i J. A. Schumpetera (1942).⁶⁰

50) Ibid.

51) Ibid.

52) O vrijednosti i višku vrijednosti, ključnim točkama Marxova učenja vrijedno je vidjeti u Le-gradić (7), Vranicki (12), Dragičević (3) str. 40, 42, 135, 145, 177, 197, 213—218, 225, 263, 266, 270.

53) Ibid.

54) Ibid.

55) Vidi o tome S. Juriša (6) str. 60—69.

56) Ibid.

57) A. Dragičević (3) str. 17, 23, 38, 83, 96—99, 103, 104, 113, 117, 144, 190, 200, 214, 227.

58)

59) Vidi kod P. Vranicki (12) str. 268—292.

60) Vidi Schumpeter (8) str. 105.

Tibor Karpati, Ph. D.,

S u m m a r y

IDEOLOGICAL AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE CONTROVERSY ABOUT A MARKET ECONOMY

PART I Liberalism and Marxism

Starting from the elementary methodological axiom which states that most of the current economic controversy can be explained by understanding the facts and the theoretical scope of the past, the author focuses on the entire theoretical controversy about a market economy. However, in this first part he elaborates two theoretical starting points. The first is bourgeois — liberal which is personified in Smith's theoretical work, and the second one is socialist and is condensed in Marx and Marxist theoretical works.

This author's research on the most important elements of classical economic liberalism, using numerous arguments and illustrations, focuses especially on the free market/ on the state and social progress. On the other hand, using the controversial Marxist ideological and theoretical heritage, the author critically evaluates Marx's economic concept itself. From this complex work he chooses and elaborates the categories of commodity fetish, the theory of value and the history of materialism.